

دانشگاه سیستان و بلوچستان

تحصیلات تکمیلی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

بررسی جامعه‌شناسی سیاسی - اجتماعی

رمان « سال‌های ابری »

استاد راهنما:

دکتر مریم خلیلی جهانتیغ

استاد مشاور:

دکتر محمد بارانی

تحقیق و نگارش:

مکیه عثمانی

(این پایان نامه از حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهره مند شده است)

آذر ۱۳۹۱

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان **بررسی جامعه شناسی سیاسی - اجتماعی رمان های ابری** قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد ادبیات توسط دانشجو **مکیه عثمانی** با راهنمایی استاد پایان نامه **دکتر مریم خلیلی جهانتیغ** تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

مکیه عثمانی

(نام و امضاء دانشجو)

این پایان نامه ..... واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ ..... توسط هیئت داوران بررسی و درجه ..... به آن تعلق گرفت.

تاریخ

امضاء

نام و نام خانوادگی

دکتر مریم خلیلی جهانتیغ

استاد راهنما:

استاد راهنما:

دکتر محمد بارانی

استاد مشاور:

دکتر محمود عباسی

داور ۱:

دکتر عبدالعلی اویسی کهخا

داور ۲:

نماینده تحصیلات تکمیلی: نورمحمدناظریان

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب مکيه عثمانی تعهد می کنم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو: مکيه عثمانی

امضاء

تقدیم به:

پدر و مادر عزیزتر از جانم، که دنیای من هستند

و خواهران مهربان و برادران خوبم

سپاسگزاری

زبانم از تشکر عاجز است، تمام سپاس‌های تعریف شده، کفاف تشکر و قدر دانی من از استاد راهنمای مهربان و بزرگووارم، دکتر مریم خلیلی جهانتیغ، را نمی‌دهد. یقیناً این کار بی‌راهنمایی‌های راه‌گشا و ارزشمندشان، به سرانجام نمی‌رسید.

همچنین از استاد ارجمندم، دکتر محمد بارانی و همراهی پدران‌هاش که صبورانه مرا در نگارش این اثر، یاری فرمودند، سپاسگزارم.

و از تمام کسانی که حضورشان در زندگی من و در راه نگارش این رساله، باعث دلگرمی من بود، صمیمانه سپاسگزاری می‌کنم.

چکیده:

جامعه‌شناسی ادبیات دانشی نوین و میان رشته‌ای است که در آن تأثیر جامعه بر ادبیات و برعکس، تأثیر ادبیات بر جامعه مورد بررسی قرار می‌گیرد. آثار ادبی بازتاب شفاف شرایط فکری و فرهنگی هر عصری هستند. از آنجایی که تاریخ نگاران، نمی‌توانسته‌اند به روشنی از فضای سیاسی و اجتماعی عصر خویش سخن بگویند، تحلیل جامعه‌شناختی آثار ادبی می‌تواند، تصویر روشن و واضحی از اوضاع اجتماعی عصر پدیدآورندگان اثر را به ما ارائه دهد. رمان مهم‌ترین شکل ادبی روزگار و تصویری عینی از چشم انداز و برداشت نویسنده از زندگی است که از اوایل دوران مشروطیت بیشتر در پیوند با انتقاد از اوضاع اداری و اجتماعی ایران به وجود آمد. ادبیات جامعه را بازمی‌تاباند و حقایقی را راجع به تعاملات اجتماعی ما بیان می‌دارد. جامعه و ادبیات، ارتباط تنگاتنگی با هم دارند و بی‌شک، هر دو از هم تأثیر می‌پذیرند. جامعه‌شناسی ادبیات به عنوان یک شاخه علمی میان رشته‌ای، اوضاع اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی و... شاعران و نویسندگان را مورد بررسی قرار می‌دهد. افکاری که بیان‌کننده اوضاع جامعه، فرهنگ و آداب و رسوم حاکم بر آن است.

رمان چهار جلدی «سال‌های ابری» علی‌اشرف درویشیان، یک رمان کاملاً رئالیستی است و تمام وقایع آن، تجربیات و شواهد عینی زندگی نویسنده است. این رمان در واقع اتوبیوگرافی نویسنده و آینه‌ی تمام‌نمای زندگی و جامعه‌وی می‌باشد. هدف ما از نقد جامعه‌شناختی آن، ترسیم چهره‌ی طبقات اجتماعی، وضعیت سیاسی-اقتصادی و فرهنگی آن است.

در این پژوهش تلاش بر این بوده تا با بررسی جامعه‌شناسی سیاسی-اجتماعی این رمان، اوضاع جامعه‌ی ایران در دوره‌ی پهلوی اول و دوم را که مقارن با پیدایش و زمان رویداد حوادث رمان سال‌های ابری است، به روش تحلیل متن داستان و نقد و بررسی آن به خواننده بنمایاند و سیمای واقعی ایران را از لای سطور این اثر، استخراج کرده به همگان نشان بدهد.

کلمات کلیدی: جامعه‌شناسی، نقد جامعه‌شناختی، سال‌های ابری، علی‌اشرف درویشیان، رمان، سیاسی.

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: مقدمه و کلیات تحقیق .....
۲	مقدمه .....
۲	اهمیت موضوع پژوهش .....
۳	فرضیه و سوالات تحقیق .....
۳	اهداف تحقیق .....
۴	پیشینه‌ی تحقیق .....
۴	روش تحقیق .....
۵	جامعه شناسی هنر .....
۸	جامعه شناسی ادبیات .....
۱۴	جامعه شناسی رمان .....
۱۷	علی اشرف درویشیان .....
۱۹	خلاصه‌ی رمان .....
۲۰	اوضاع اقتصادی، سیاسی، اجتماعی در زمان حکومت محمدرضا پهلوی .....
۲۲	وضعیت سیاسی .....
۲۸	وضعیت اقتصادی .....
۳۱	فصل دوم: جامعه شناسی سیاسی - اجتماعی و اوضاع تاریخی .....
۳۲	جامعه شناسی سیاسی .....
۳۴	جامعه شناسی سیاسی سنتی یا غیر دانشگاهی .....
۳۵	جامعه شناسی سیاسی دانشگاهی .....
۳۶	تاثیر وضعیت سیاسی بر رویدادهای اجتماعی .....

۴۳	..... فصل سوم: تحلیل وضعیت سیاسی جامعه بر اساس داستان
۴۴	..... تحلیل وضعیت سیاسی جامعه
۵۲	..... ملی شدن صنعت نفت
۶۱	..... تقلب در انتخابات
۶۷	..... کودتای ۲۸ مرداد
۷۵	..... محاکمه و زندان مصدق
۷۶	..... کلیشه‌ای بودن نمایندگان مردم در مجلس
۷۷	..... اعتصاب معلم‌ها در ۱۲ ادریبهشت ۱۳۴۰
۸۰	..... اصلاحات ارضی
۸۵	..... قیام ۱۵ خرداد
۸۷	..... درگذشت جهان پهلوان تختی
۹۰	..... فصل چهارم: تحلیل وضعیت اقتصادی جامعه بر اساس داستان
۹۱	..... جامعه‌شناسی اقتصادی
۹۲	..... بررسی وضعیت اقتصادی در دوره‌ی محمدرضا شاه
۹۵	..... تحلیل وضعیت اقتصادی جامعه بر اساس داستان
۹۵	..... فقر و اختلاف طبقاتی
۱۰۰	..... ظلم بالادست به فرودست
۱۰۳	..... بیکاری
۱۰۵	..... کارکردن زنان و کودکان
۱۰۷	..... تورم و گرانی
۱۰۸	..... وضعیت ناگوار بهداشت عمومی
۱۰۸	..... نبود بهداشت
۱۰۸	..... وضعیت غیربهداشتی نان
۱۰۸	..... محله‌های آلوده
۱۰۹	..... نبود حمام در روستا

۱۰۹	..... رواج بیماری‌ها و مرگ و میر.....
۱۰۹	..... تراخم و کچلی.....
۱۱۱	..... نبود دوا و درمان.....
۱۱۲	..... فصل پنجم تحلیل وضعیت فرهنگی جامعه بر اساس داستان.....
۱۱۳	..... جامعه‌شناسی فرهنگی.....
۱۱۴	..... آیین و باورداشتهای مردم.....
۱۱۴	..... اعتقادات مذهبی.....
۱۱۵	..... درمان با آب تربت.....
۱۱۶	..... قرآن بر سر گرفتن روی پشت بام برای شفای بیمار.....
۱۱۶	..... نذر.....
۱۱۷	..... درمان با عقاید خرافی.....
۱۱۸	..... عقاید مذهبی در آمیخته با خرافه.....
۱۱۹	..... باورهای خرافی.....
۱۲۰	..... اعتقاد به جادو و جنبل و باطل کردن آن.....
۱۲۱	..... اعتقاد به چشم زخم.....
۱۲۲	..... اعتقاد به طلسم سراب نیلوفر.....
۱۲۳	..... باورهای اساطیری.....
۱۲۴	..... اعتقاد به آل.....
۱۲۵	..... اعتقاد به جن.....
۱۲۷	..... ازدواج با چشمه برای جلوگیری از خشکی آن.....
۱۲۸	..... گره زدن بخت دختر شاه پریان.....
۱۲۸	..... سخن گفتن با حیوانات و اشیاء.....
۱۲۹	..... آداب و رسوم.....
۱۲۹	..... ۱- سیب بر سر عروس زدن در مراسم ازدواج.....
۱۲۹	..... ۲- تشییع جنازه.....

۱۳۰	.....۳- ختنه سوران
۱۳۰	.....۴- جشن نوشوالانه
۱۳۱	.....۵- استخاره گرفتن
۱۳۱	.....ضرب المثل ها
۱۳۳	.....غیرت داشتن
۱۳۵	.....همسایه داری
۱۳۶	.....قهرمان دوستی
۱۳۸	..... فصل ششم: جامعه شناسی زبان
۱۳۹	.....جامعه شناسی زبان
۱۴۱	.....تلفظ عامیانه
۱۴۲	.....تلفظ های محلی و بومی
۱۴۲	.....نام اشخاص
۱۴۳	.....نام غذاها
۱۴۳	.....نام های محلی اشیاء، بازی، لباس ها
۱۴۴	.....نام حیوانات
۱۴۴	.....واژه های بیگانه
۱۴۶	.....نتیجه گیری
۱۴۹	.....فهرست منابع

فصل اول

مقدمه و کلیات تحقیق

مقدمه

اغلب آثار ادبی، از یک دیدگاه زاده تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی هستند و هنرمندان و نویسندگان و شاعران، اوضاع سیاسی، فرهنگی و اجتماعی روزگار خود را منعکس می‌کنند. شاعر یا نویسنده‌ی متعهد به عنوان عضوی از جامعه، آنچه را از تجربه‌ها و زندگی خویش اندوخته، بر قلم جاری می‌سازد و مسائل زمان خویش را به نوعی منعکس می‌کند، که ما را با اقتصاد، تولید، طبقات اجتماعی و فرهنگ و سرنوشت پیشینیان بیشتر و بهتر آشنا سازد. جامعه‌شناسی ادبیات، علمی ست میان رشته‌ای که تأثیر جامعه بر ادبیات و برعکس، تأثیر ادبیات بر جامعه را مورد بررسی قرار می‌دهد. در نقد جامعه‌شناختی، شکل و قالب و ظاهر اثر مورد بحث نیست، بلکه درونمایه، محتوای اثر، جهان بینی، فکر و اندیشه شاعر یا نویسنده مورد توجه است. با مطالعه آثار ادبی می‌توان دریافت که عواطف و احساسات شاعر و هنرمند چیست و محرک او در اندیشه‌ها و الهامات کدام است و همچنین صفت و خصلت‌های انسانی غالب بر عصر و معاصرانش را نیز می‌توان شناخت.

اهمیت موضوع پژوهش

با توجه به اهمیت سیاسی و فرهنگی کشور در دوره‌ی پهلوی دوم و ضرورت روشن شدن اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه آن دوره، بررسی جامعه‌شناسی سیاسی - اجتماعی رمان «سال‌های ابری» که یک رمان رئالیستی است، می‌تواند روشنگر وقایع و رویدادهای مهم آن دوره باشد. همچنین می‌توان میزان تأثیر اوضاع و شرایط اجتماعی و سیاسی را بر ادبیات و آثار ادبی سنجید. درست است که این وقایع و رویدادها در کتب تاریخی و سیاسی ثبت شده است، اما متأسفانه تاریخ همیشه ثبت واقع نیست و گاهی با مقاصد قدرت‌ها هماهنگ می‌شود و با تحریف و دروغ در می‌آمیزد و در همان زمان، ادبیات به طور ضمنی و با زبان پر رمز و راز هنر، علاوه بر انعکاس اوضاع سیاسی، اجتماعی و تاریخی، به حفظ فرهنگ و آداب و رسوم مردم نیز می‌پردازد.

بیشتر بررسی‌ها و نقدهایی که تا کنون در مورد رمان‌ها انجام شده، نقدهای ساختاری و ادبی بوده است. با توجه به جدید بودن نقد جامعه‌شناختی، کتاب سال‌های ابری اثر علی اشرف درویشیان تا کنون از دید جامعه‌شناسی مورد بررسی قرار نگرفته است. هر رمان معمولاً بیان‌کننده‌ی اوضاع و احوال شهری است که نویسنده

در آن زندگی می‌کند و در این اثر محل تولد و زندگی درویشیان، شهر کرمانشاه است و گوشه‌ای از یک جامعه‌ی بزرگ‌تر را به تصویر می‌کشد. شاید هم کرمانشاه مجازاً به معنی ایران باشد.

ضرورت مطالعه‌ی تاریخ معاصر ایران، با آن جایگاه شکوهمند تمدن سازش در گذشته و اوضاع سیاسی - اجتماعی امروزش به عنوان یک کشور جهان سوم، ناگفته پیداست. بنابراین هدف ما در این پژوهش آن است که ضمن شناخت عمیق تر اوضاع سیاسی - اجتماعی ایران در دوره‌ی پهلوی دوم، بتوانیم به پاره‌ای از مهم‌ترین سوال‌های موجود، پاسخ دهیم. یعنی این که مهم‌ترین مشکلات دامن‌گیر جامعه‌ی ایران را در این دوره بشناسیم. عوامل مخمل توسعه را شناسایی کنیم. نقش حاکمیت سیاسی استبداد فردی، فرهنگ سنتی و ... سایر درد‌های مزمن ملی ایران را در تعیین سرنوشت امروز آن توضیح دهیم. مهم‌ترین شخصیت‌های سیاسی ایران را در این فاصله‌ی زمانی، بشناسیم. نقش دولت‌های استعمارگر اروپایی و شبیخون همه‌جانبه‌ی آن‌ها را بر اوضاع سیاسی - اجتماعی ایران، توضیح دهیم.

فرضیه و سوالات تحقیق

۱ - با رمان «سال‌های ابری» می‌توان به وضعیت سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی دوره‌ی پهلوی دوم پی‌برد.

۲ - تحولات و رویدادهای سیاسی - اجتماعی دوره‌ی پهلوی دوم، بر به‌جود آمدن این رمان مؤثر بوده است، یا به عبارت صحیح‌تر عامل بوجود آمدن این اثر می‌باشد.

۳ - این اثر، که یک رمان کاملاً رئالیستی است، به خوبی توانسته است اعتقادات مذهبی، مسائل فرهنگی و آداب و رسوم، باورداشت‌ها، آیین‌های مذهبی و محلی مردم کرمانشاه را در آن دوره به نمایش بگذارد.

اهداف تحقیق

جامعه‌شناسی ادبیات دانشی است بین‌رشته‌ای که با قرار گرفتن میان دو رشته‌ی ادبیات و جامعه‌شناسی، پژوهشگران آن با استفاده از اصول و روش‌های علمی به تحقیق در این زمینه می‌پردازند. هدف ما در این پژوهش مشخص کردن نقش ادبیات در بازنمایی مسائل اجتماعی است.

یکی از مهم‌ترین اهداف این پژوهش، بازنمایی اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی جامعه از طریق بررسی رمان سال‌های ابری از علی‌اشرف درویشیان است، همچنین در پی آنیم تا به این سؤال پاسخ

دهیم که علی اشرف درویشیان تا چه اندازه توانسته است، واقعیات و اوضاع جامعه را در اثر خویش به نمایش بگذارد.

پیشینه‌ی تحقیق

بررسی جامعه‌شناختی چند رمان رئالیستی شاخص تا کنون به عنوان پایان نامه و مقاله، انجام شده است. اما رمان «سال‌های ابری» تا کنون از لحاظ جامعه‌شناختی مورد بررسی قرار نگرفته است. اگر چه تا کنون، سه مقاله، یکی با عنوان «نقد کتاب "سال‌های ابری" نوشته‌ی علی اشرف درویشیان» از عبدالعلی دستغیب و دیگری «گذری بر سالهای ابری، بررسی محتوایی سالهای ابری» از مریم جاهد و مقاله‌ای دیگر با عنوان «سال‌های ابری در نگاهی نو (اتوبیوگرافی_رمان)» از طاهره کوچکیان، در مورد آن نوشته شده است. مقاله‌ی اول، نقد ساختاری و محتوایی رمان است. در مقاله‌ی دوم، سال‌های ابری از لحاظ محتوایی به طور کلی بررسی شده است، و مقاله سوم، پژوهشی است در اثبات نوع رمان سال‌های ابری، که آن را گونه‌ی (اتوبیوگرافی_رمان) معرفی کرده است. همچنین یک کتاب با عنوان «آثار علی اشرف درویشیان در بوت‌ه‌ی نقد» به قلم جعفر کازرونی، نگاشته شده است. اما این بخش می‌کوشد تا بخصوص وضعیت جامعه‌ی دوران پهلوی دوم را بر اساس رمان مذکور ترسیم کند، چرا که ادبیات می‌تواند واقعیت‌های اجتماعی را در خود منعکس کند. بنابراین با بررسی جامعه‌شناختی این اثر، خوب و بد جامعه خود را در سال‌های وحشت و خفقان پیش از انقلاب اسلامی، به تماشا می‌نشینیم.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پایان نامه، کتابخانه‌ای تحلیلی و بر اساس مطالعه‌ی کتاب‌های جامعه‌شناسی، جامعه‌شناسی ادبیات، کتاب‌های تاریخی و سیاسی و کتاب‌های ادبیات داستانی و همچنین رمان «سال‌های ابری» است که پس از مطالعه، به تحلیل محتوا و نقد جامعه‌شناختی اثر می‌پردازد. پس از فیش برداری و گردآوری اطلاعات از کتاب‌های مورد مطالعه و با تمرکز بر اثر علی اشرف درویشیان، براساس روش‌های اصول جامعه‌شناسی ادبیات، به توصیف علمی و تنظیم و تدوین مطالب در فصل‌ها و بخش‌های مختلف پرداخته خواهد شد.

جامعه‌شناسی هنر

معمولاً وقتی سخن از هنر به میان می‌آید، امری متعالی و معنوی و فرازمینی به ذهن متبادر می‌شود که کشف و شهود و بی‌توجهی به ارزش‌های مادی و دنیوی عناصر اصلی آن را تشکیل می‌دهند. چنین تصویری از هنر و هنرمند به دلیل تعاریف هنرمندان و منتقدان هنر از آن است، در حقیقت با این تعاریف، مردمی که از جهان واقع و تلخی‌های آن به ستوه آمده‌اند، آروزها، آرمان‌ها و به نوعی مدینه‌ی فاضله‌ی خود را، در آثار هنری جست و جو می‌کنند. اما امروزه تعاریفی که از هنر ارائه می‌شود، با گذشته تفاوت‌هایی پیدا کرده است. اگر با یک دیدگاه تاریخی به هنر توجه نماییم و همچون تولستوی تعاریف مختلف آن را در طول تاریخ با هم مقایسه کنیم، به این نکته پی خواهیم برد که هیچ تعریفی قابل‌تعمیم به همه‌ی ادوار تاریخی نیست، چرا که هر دوره مقتضیات ویژه‌ی خود را بر معرفت و هنر تحمیل می‌نماید. به عنوان مثال، می‌توان گفت در جهان معاصر که بیشتر توجه به زندگی این‌جهانی در آن غلبه دارد، هنر نیز از جنبه‌های مادی خالی نیست و عوامل اقتصادی زیادی بر آن اثر می‌گذارد.

از دهه ۱۳۴۰ به بعد مباحث جامعه‌شناسی هنر راه خود را به تدریج در میان موضوعات جامعه‌شناسی، گشود و در این حوزه تا کنون، مقاله‌ها و کتاب‌هایی نگاشته و ترجمه شده‌اند. یکی از مشکلاتی که جامعه‌شناسان با آن مواجه بودند چگونگی تعریف هنر است.

فیلسوفان در باره‌ی مفهوم هنر و زیبایی بحث‌های مفصل و تعاریف زیادی ارائه داده‌اند که برخی از آن‌ها به تدوین نظریات کمک می‌کنند، اما غالباً از لحاظ کارکردی به درد جامعه‌شناس نمی‌خورند. دلیل اینکه نظریات فیلسوفان به درد کار جامعه‌شناسان نمی‌خورد این است که اصولاً فلسفه درباره‌ی ماهیت هنر سخن می‌گوید، یعنی در عالم انتزاعیات سیر می‌کند، اما یک جامعه‌شناس هنر، با خود هنر و اثر هنری سروکار دارد، بنابراین بین تعریف هنر در عالم فلسفه و جامعه‌شناسی، تفاوتی عمده وجود دارد. «متفکران این رشته درباره‌ی علمی بودن این رشته توافق نظر ندارند و برخی این رشته را یک رشته‌ی علمی نمی‌دانند، بنابراین هنوز موضوع مشخص و واحدی برای آن در نظر گرفته نشده است.» (زکریایی، ۱۳۷۸: ۱۵)

جامعه‌شناسی هنر، شاخه‌ای از جامعه‌شناسی است همان‌گونه که هنر، بخشی از فرهنگ جامعه است. جامعه‌شناسی هنر، شناخت علمی هنر و روابط متقابل آن با دیگر مسائل اجتماعی است. به بیان دیگر، مطالعه و شناخت روابط هنر و جامعه و بررسی تأثیر و تأثر هر دو نسبت به هم در حوزه‌ی جامعه‌شناسی هنر قرار می‌گیرد. پژوهشگرانی که در حوزه‌ی جامعه‌شناسی هنر و ادبیات تحقیق می‌کنند، هنر را بازتاب یا بازآفرینی

واقعیت‌های اجتماعی می‌دانند. ترابی می‌گوید: «هنر، این بیان عاطفی و خیال‌انگیز، این بازتاب استعاری واقعیت، یا بازآفرینی واقعیت در پرتو تصویرهای هنری، در واقع شکلی از فرهنگ معنوی جامعه است که به بیان رابطه‌ی انسان با محیط طبیعی و اجتماعی، با دنیای ذهنی، با اعمال و اندیشه‌ها و احساسات و به طور خلاصه با واقعیت درون و بیرون می‌پردازد.» (ترابی، ۱۳۷۹: ۱۸)

مارکس یکی از بزرگترین نظریه پردازان در زمینه‌ی جامعه‌شناسی هنر، می‌گوید «تکامل سیاسی، حقوقی، فلسفی، مذهبی، ادبی، هنری و مانند آن بر تکامل اقتصادی استوار است. با این حال همه‌ی این‌ها در یکدیگر و نیز در شالوده اقتصادی تاثیر می‌گذارد. این نه بدان معناست که موقعیت اقتصادی علت و یگانه فعال مایشاء است و هر چیز دیگری تاثیر انفعالی دارد؛ بلکه برعکس، کنش متقابل بر اساس ضرورت اقتصادی انجام می‌پذیرد که در نهایت امر، همواره خود را بر مسند می‌نشانند، یعنی با آنکه ایدئولوژی‌ها تکامل تاریخی مستقل ندارد، تاثیرگذاری تاریخی دارند.» (رافائل، ۱۳۷۹: ۱۵۳)

میشل فوکو یکی دیگر از اندیشمندان معاصر است که موضوعات مورد مطالعه‌ی او بسیار گسترده بود. فوکو در بررسی آثار هنری، سه نکته را در نظر می‌گرفت:

۱- «آثار هنری می‌توانند تمامی فضای فکری و فرهنگی دوره خود را منعکس کند.

۲- آثار هنری می‌توانند در ذهن بیننده تصور فرد را از شخصیت انسانی به چالش بکشند.

۳- با کمک مفاهیم و سبک‌های هنری می‌توانیم انسان را از نو تعریف کنیم.» (رامین، ۱۳۸۷: ۵۸۳)

برای شناخت هنر نیازمند علوم هستیم. اگر بخواهیم هنر را بشناسیم، باید علاوه بر روان‌شناسی فردی، روان‌شناسی اجتماعی، مردم‌شناسی، جامعه‌شناسی و دیگر علوم اجتماعی را نیز مطالعه کنیم. تولستوی در تعریف هنر می‌گوید: «برای این که هنر را دقیقاً تعریف کنیم، پیش از همه لازم است بدان همچون یک وسیله‌ی کسب لذت نگیریم، بلکه هنر را یکی از شرایط حیات بشری بشناسیم. آن‌گاه که به زندگی این چنین نگریستیم، ناگزیریم که هنر را یکی از وسایل ارتباط میان انسان‌ها بدانیم.» (تولستوی، ۱۳۵۵: ۵۵)

«گرچه هنر زاده‌ی شخصیت هنرمند است، ولی برای شناخت هنر باید به جامعه روی آورد. زیرا شخصیت هر کس ساخته و پرداخته‌ی محیط اجتماعی اوست.» (آریان پور، ۱۳۵۴: ۳) آنچه مشخص است و محققان بر آن اتفاق نظر دارند این است که هنر جزء لاینفک زندگی انسان است. و منشأ تمامی هنرها از نخستین جلوه‌های حیات انسانی است. برخی محققان و هنرشناسان بر این عقیده‌اند که هنر از فطرت بشر تراویده است و انسان به مقتضای نظام دنیای درون خود، دست به هنر آفرینی زده است. برخی معتقدند که هنر مانند خواب و

خوراک و تولید مثل و ... یک محرک درونی و غریزی است. آریان پور در کتاب جامعه‌شناسی هنر، از هشت نظریه یاد می‌کند:

- ۱- هنرها ناشی از غریزه‌ی بازی‌اند. (نظریه‌ی شیلر schiller و اسپنسر spencer)
- ۲- هنرها برای تزیین و جلب نظر دیگران پدید می‌آیند. (نظریه‌ی مارشال Marshall)
- ۳- هنرها از شور خودنمایی زاده می‌شوند. (نظریه‌ی بالدوین Baldwin)
- ۴- هنرها از اتحاد شوربازی و شور خودنمایی می‌زایند. (نظریه‌ی لانگ فلد Langfeld)
- ۵- هنر معلول تلطیف غریزه‌ی حیوانی سازندگی است. (نظریه‌ی الکساندر Alexander)
- ۶- هنرها از عقده‌ی جنسی سرچشمه می‌گیرند. (نظریه‌ی فروید Freud)
- ۷- هنرها از تلطیف محرکات فطری مختلف تحقق می‌یابند. (نظریه‌ی مگ دوگال Mc Dougall)
- ۸- هنرها در آغاز برای رفع حوائج زندگی عملی لزوم یافتند. (نظریه‌ی هیرون Hiron)

چنانکه ملاحظه می‌شود، همه‌ی این نظریه‌ها، مگر نظریه‌ی هشتم، هنرها را به صورتی، به‌غیر از نسبت می‌دهند.» (همان: ۲)

در تبیین اثر هنری و ادبی جامعه‌شناسی هنر نواقصی هم وجود دارد. یکی از کاستی‌های جامعه‌شناسی هنر و ادبیات این است که با ارجاع یک اثر به زمینه اجتماعی‌اش نمی‌توان یک اثر را به‌طور کامل توضیح داد. متن‌ها چه ادبی و چه هنری به دو دسته تقسیم می‌شوند: دسته اول متن‌های اصلی و ذاتی هستند. یعنی متن‌هایی که فاصله بیشتری با بستر اجتماعی و سیاسی خودشان دارند. مانند شعر حافظ که نمونه متن اصلی و ذاتی است، زیرا با گذشت بیش از ۸۰۰ سال هنوز در شرایط سیاسی و اجتماعی مختلف قرائت و فهم و معنا شود. اگر شعر حافظ به بستر اجتماعی خود خیلی نزدیک بود در این صورت می‌بایست با تحول شرایط، شعر حافظ هم فراموش می‌شد. دسته دوم متن‌های فرعی هستند یعنی متن‌هایی که فاصله کمتری با زمینه اجتماعی خود دارند. مثلاً اشعار فرخی سیستانی که بخش قابل توجهی از آن درباره سلطان محمود غزنوی است که امروزه آن را کمتر می‌خوانیم و یا نمی‌خوانیم، زیرا خیلی به بستر اجتماعی خود نزدیک است و از بستر اجتماعی و سیاسی ما دور. مطالب روزنامه‌ای و مطبوعاتی نیز متن‌های فرعی‌اند و نمی‌توانند ماندگار شوند زیرا متن‌های مطبوعاتی و روزنامه‌ای تنها تا ۲۴ ساعت قابل مصرف‌اند. آثار ماندگار جزء متن‌های اصلی هستند. اثر ماندگار به اثری گفته می‌شود که با عوض شدن شرایط دوام پیدا می‌کند. شاهکارهای هنری آثاری هستند که

ماندگار شده و در تاریخ ثبت می شوند. شاهکارهای هنری آثاری هستند که نسبت‌شان با شرایط دوره‌ای که خلق شده‌اند با واسطه است. در ضمن باید توجه داشته باشیم که میزان ماندگاری آثار هنری یکسان نیست.

جامعه‌شناسی ادبیات

جامعه‌شناسی ادبیات که در کشور ما، شاید هنوز آنچنان که باید و شاید شناخته نیست، در سده نوزدهم با آثار مادام دواستال و ایپولیت تن در فرانسه آغاز شده و در سده بیستم رواج بیشتری یافته است. مطالعات این رشته اغلب با روش‌های گوناگون در مورد تجزیه و تحلیل فرهنگ همراه است که ادبیات را فرایند ناگزیر اوضاع و احوال اجتماعی و اقتصادی می‌داند.

این رشته در اواخر قرن نوزدهم شکل گرفت و در قرن بیستم با اندیشه‌ها و آثار فیلسوف مجارستانی به نام جورج لوکاج به نقطه عطف خود رسید. علاوه بر لوکاج، متفکرانی چون اریش کوهلر، لوسین گلدمن و میخائیل باختین در شکل‌گیری و شکوفایی این رشته سهم بسزایی داشته‌اند اما در هر حال این لوکاج بود که توانست جامعه‌شناسی ادبیات را به علمی اثباتی تبدیل کند.

جامعه و ادبیات دو رکن اساسی جامعه‌شناسی ادبیات است که برای شناختن آن، باید تعریف روشنی از جامعه و ادبیات ارائه کرد. «جامعه حاصل گرد هم آیی و عمل متقابل انسان‌هایی است که در کار و تولید مشترک می‌کوشند و با یکدیگر روابط اجتماعی و اقتصادی دارند.» (ترابی، ۱۳۷۹: ۱۶)

شاید ساده‌ترین تعریف از جامعه‌شناسی ادبیات، بررسی متون ادبی از نگاه جامعه‌شناختی باشد. ادبیات در معنای عام کلمه علاوه بر متون ادبی به هر نوع نوشته‌ای از جمله اسناد، اعلامیه‌ها، بخشنامه‌ها و دیگر آثار علمی و فلسفی اطلاق می‌شود. به سخن دیگر هر نوع نوشته و نظم و نثری که در شرایط زمانی و مکانی خاصی و توسط نویسنده‌ای خاص نگاشته شده است. از طرف دیگر جامعه‌شناسی هم وظیفه شناخت و توصیف پدیده‌های اجتماعی را بر عهده دارد اما مشکل از آنجا آغاز می‌شود که به هر روی جامعه‌شناسی در حیطه علوم انسانی فعالیت می‌کند و نمی‌توان قانون‌ها و نظریه‌های ثابت و منظمی چون قوانین ریاضی برای آن تعریف کرد، هرچند در این میان مدل‌های مختلفی مانند کارکردگرایی ساختاری و ... وجود دارند.

جامعه‌شناسی ادبیات دانشی است که از یک طرف با علوم ادبی و از طرفی دیگر با علم جامعه‌شناسی و تاریخ در ارتباط است. به علت گستردگی حیطه‌ی این علم، هر پژوهشگر و صاحب‌نظری، تعریف متفاوتی از آن ارائه داده است که تمام تعاریف به نحوی صحیح می‌باشند. «جامعه‌شناسی، شناخت علمی جامعه، مطالعه حیات

اجتماعی و بررسی قوانین حاکم بر زندگانی جامعه است که هنگام بررسی در زمینه ادبیات، به تحلیل محتوای اثر ادبی و جوهر اجتماعی آن تاکید می‌نماید.» (لوونتال، ۱۳۸۶: ۱۵)

جامعه‌شناسی ادبیات شاخه‌ای از علم جامعه‌شناسی است که به دلیل چند رشته‌ای بودن و آمیختگی‌اش با تاریخ ادبیات، زیبایی‌شناسی، نقد ادبی و غیره، حد و رسم مشخص و معینی ندارد و از این رو نمی‌توان موضوع و مسائل پژوهش آن را به دقت تعریف کرد. اسکارپیت می‌گوید: «جامعه‌شناسی ادبیات، جامعه‌شناسی مفاهیمی مانند قدرت سیاسی و اقتدار خانوادگی و ارزش‌های اخلاقی است، مادی‌گری و خان‌سالاری و آرمان‌خواهی است، خدمت و خیانت، شجاعت و بلاهت، ایثارگری و عوام‌فریبی و صدها مفهوم دیگر است.» (اسکارپیت، ۱۳۷۶: ۷)

این شاخه علمی، جوان‌ترین شاخه علوم اجتماعی است و ریشه در تاریخ فرهنگ‌ها و جامعه‌ها دارد. هنگامی که این شاخه متولد شد، استقبال گسترده‌ای از آن صورت گرفت و به سرعت مسیر پیشرفت را طی کرد. امروز جامعه‌شناسی ادبیات مانند هر رشته‌ی علمی دیگر، هویت پیدا کرده و با نام بزرگانی همچون جورج لوکاک (George Lukacs)، لوسین گلدمن (Lucien Goldman)، والتر بنیامین (Walter Benjamin)، تئودور آدرن (Theodore Dvrm)، اریش کوهلر (Erich Kohler) و میخائیل باختین (Mikhail Bakhtin) گره خورده و پیوندهای خود را با فلسفه و فرهنگ و هنر و اقتصاد محکم کرده است.

ریشه‌های جامعه‌شناسی ادبیات را باید در فلسفه به ویژه فلسفه کلاسیک آلمان جست‌وجو کرد چرا که بسیاری از اصول و مبانی این رشته با توجه به عقاید فلسفی کانت، هگل، مارکس و شیلر (Schiller) شکل گرفته است. یکی از ویژگی‌های مهم جامعه‌شناسی ادبیات، فاصله گرفتن آن از عینیت و مادیت‌ها و پرداختن به ذهنیت است. از ظاهر به باطن، از عقل به احساس روی آوردن است. کشف دنیای عواطف انسانی بوسیله‌ی قواعد اجتماعی است. این رشته‌ی علمی در کشور ما، از جنبه‌ی دانش فنی و نظری محدود به ترجمه‌ی چند اثر خارجی، و از نظر پژوهشی و کاربردی، بسیار کم‌بینه و بی‌بضاعت بود. اما امروزه شاهد نفوذ، اهمیت و کاربرد این گرایش در میان دانشجویان و پژوهشگران هستیم و علاوه بر ترجمه‌ی آثار خارجی، به تالیف آثار جدیدی در این زمینه روی آورده‌اند.

جامعه در هر مقطع تاریخی، ساختار اجتماعی، اقتصادی و فرهنگ ویژه و منحصر به فردی دارد که آن را از دیگر مقاطع تاریخی جدا می‌سازد. در هر جامعه و مقطع تاریخی، بنا به شرایط خاص حاکم بر آن دوره، هنرمندانی سر بر می‌آورند و آثار ادبی و هنری را خلق می‌کنند که نه تنها بی‌ارتباط با وضع جامعه نیست، بلکه

ممکن است تاریخ جامعه‌ی خود آنان باشد. البته این مسأله به اندیشه، تعهد و احساس مسؤلیت هنرمند بستگی دارد. جایگاه هنرمند در گذشته و در آثار کلاسیک با دوره‌ی معاصر تفاوت چشمگیری کرده است. هنرمندان در گذشته- در اینجا منظور از هنرمند، شاعر، نویسنده، نقاش و... و به طور کلی خالق اثر ادبی و هنری می‌باشد- کمتر به مسائل اجتماعی، سیاسی و اقتصادی جامعه‌ی خویش می‌پرداخت و به هنر و ادبیات، تنها از جنبه‌ی زیبا شناسی، شکل و قالب هنری زیبا، به کار بردن الفاظ و مضامین فاخر و پرطمطراق! می‌نگریستند. اثر هنری و ادبی معمولاً اسباب تفاخر، مدح و ذم، گرفتن انعام، رسیدن به شهرت و... بود. محل تجمع هنرمندان، دربار بود، زیرا از این طریق، با دیگر هنرمندان آشنا می‌شدند، مزد خود را از پادشاه می‌گرفتند و معروف هم می‌شدند. طبیعی است که در این صورت، اثر ادبی نمی‌توانست منعکس کننده‌ی جامعه‌ی خویش باشد، زیرا اجباراً باید با خواسته‌های پادشاه همسو می‌بود و در نتیجه هنرمند و اثرش، از مردم فاصله می‌گرفتند.

البته در طول تاریخ، نویسندگان و شاعرانی هم داریم که در عین استفاده از آرایه‌های ادبی و توجه به زیبایی‌های متن، در آثار خود مشکلات و مسائل جامعه‌ی خویش را نیز تا حدودی منعکس کرده‌اند. به هر حال با وجود جدید بودن این شاخه‌ی علمی، می‌توان رگه‌هایی از آن را در آثار کلاسیک گذشته نیز مشاهده کرد.

شعر و نظم و نثر کلاسیک فارسی کمتر از جنس ادبیات اجتماعی است یعنی بر خلاف شعر معاصر، که بیشتر زمینه‌ی اجتماعی دارد و در نتیجه درگیری مستقیم یا غیر مستقیم هنرمند با فرایندهای اجتماعی-سیاسی جامعه خلق می‌شود در ادبیات کلاسیک ما درگیری مستقیم و غیر مستقیم ادیب با فرایندهای اجتماعی-سیاسی کمتر بوده است.

البته نثر در ادبیات کلاسیک ما نسبت به نظم، اجتماعی‌تر است. نظم ما بیشتر به ابعاد فردی، عاطفی و شخصی بر می‌گردد. از دوره نیما به بعد و به احتمال زیاد از دوره مشروطه است که شعر به رسانه‌ای در جهت بیان آرمان‌های اجتماعی، مبارزات سیاسی و درگیری با زندگی اجتماعی تبدیل می‌شود. در دوران مشروطه، یک نوع خودآگاهی انتقادی به وجود می‌آید و بازاندیشی به مثابه یک فرایند وارد زندگی اجتماعی می‌شود در نتیجه شعر ما نیز اجتماعی می‌شود.

محمدجعفر پوپنده از جمله کسانی است که نقش پراهمیتی در شناساندن جامعه شناسی ادبیات در ایران داشته است. او با ویرایش ترجمه اثر معروف روبر اسکار پیت (Robert Askarpyt)، «جامعه شناسی